

УДК 316.277.5

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.92.9>

І. С. НЕЧИТАЙЛО

доктор соціологічних наук, доцент,
професор кафедри соціології та психології,
Харківський національний університет внутрішніх справ

О. В. БОРЮШКІНА

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри ЮНЕСКО та соціального захисту,
Державний біотехнологічний університет

РОЛЬ САМООРГАНІЗАЦІЇ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Статтю присвячено проблемі формування громадянського суспільства в Україні. Зазначено, що феномен громадянського суспільства привертає дедалі більше уваги сучасних соціологів і представників інших наук про людину й суспільство, однак досі є не досить вивченим. Підкреслено, що на тлі різноманіття наукових і науково-методичних публікацій, присвячених розробленню програм та рекомендацій із розвитку й стимулювання громадянської активності (зокрема, молоді), соціологічні дослідження фіксують низьку громадянську активність та несформованість громадянської свідомості українців. Окрім того, акцентовано на фрагментарності наукового знання про громадянське суспільство, відсутності цілісного наукового бачення цього феномену, розмитості зв'язків між соціологічними, філософськими, педагогічними, юридичними та іншими підходами до його вивчення. На думку авторів, ця ситуація потребує більш глибокого розуміння генезису громадянського суспільства. Таким чином, мета статті полягає в соціологічній концептуалізації самоорганізації як умови формування громадянського суспільства. Самоорганізація розглядається як процес формування просторової, темпоральної та функціональної структур системи, що виникає спонтанно, проявляється стрибкоподібними переходами за певних характеристик системи та без цілеспрямованого впливу ззовні. Підкреслено, що інститути за характером їх формування поділяються на організовані та самоорганізовані. Самоорганізовані інститути виникають стихійно, функціональні зв'язки в них є горизонтальними, цілі управління можуть змінюватися, продукт і результат діяльності є імовірнісними, заздалегідь не відомими. Громадянське суспільство представляється як таке, що утворюється та функціонує на основі самоорганізації його структур. Розкрито явище квазігромадянського суспільства, яке також ґрунтується на самоорганізаційних процесах. Підкреслено роль правових форм як таких, що виключають можливість негативних самоорганізованих інституцій.

***Ключові слова:** громадянське суспільство, демократія, інституціоналізація, самоорганізація, соціальний порядок.*

Постановка проблеми. Поняття громадянського суспільства є міждисциплінарним і має багато різних тлумачень. У межах статті будемо використовувати поняття, запропоноване вітчизняним дослідником В. Степаненком, оскільки воно синтезує важливі аспекти багатьох визначень громадянського суспільства. Отже, громадянське суспільство – це практика суспільно солідарного життя, яка реалізується в публічній сфері громадських інтеракцій і комунікацій поза державно-адміністративними, ринковими й родинно-приватними відносинами та репрезентована мережею недержавних добровільних громадських асоціацій та об'єднань, діяльність яких є самоорганізованою і цивільною [17, с. 40].

Аналіз досліджень і публікацій. Феномен громадянського суспільства привертав увагу таких мислителів XVI–XVII ст., як Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк та інші. Надалі теоретичні уявлення про громадянське суспільство були значно розвинені завдяки науковим працям Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, В. Гумбольдта, Р. Коаса, К. Поппера, Ф. Фукуями та інших учених.

Проблемам формування громадянського суспільства присвячені дослідження таких сучасних науковців, як В. Ковальчук, А. Колодій, С. Кравченко, Ю. Левенець, В. Муж, М. Цимбалюк, О. Скрипнюк та інші [10; 11; 12; 18]. Зазначені вчені привертають увагу до правових аспектів функціонування громадянського суспільства.

Сутність громадянського суспільства як важливого чинника демократизації, вирішального складника у відсічі зовнішньої агресії, соціальної основи проведення радикальних реформ розкривають такі українські вчені: І. Бекешкіна, С. Дембіцький, Н. Костенко, О. Куценко, О. Резнік, А. Ручка, О. Стегній, В. Степаненко та інші [3; 7; 16; 17]. На основі узагальнення сучасних теорій та аналізу даних багатьох емпіричних досліджень зазначені фахівці розглядають громадянське суспільство крізь призму його соціологічних вимірів: поширення громадянських цінностей, членства у громадських організаціях, волонтерської самоорганізації, екологічного руху тощо.

Дослідженню громадянських позицій сучасної молоді та методів формування цих позицій присвячені праці В. Астахової, К. Астахової, А. Бухуна, Ю. Івженко, Л. Сокур'янської та інших науковців [1; 4; 5; 9].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Попри те, що феномен громадянського суспільства привертає дедалі більше уваги сучасних соціологів і представників інших наук про людину й суспільство, сьогодні навряд чи можна зробити висновок щодо його достатньої вивченості та повної наукової обґрунтованості. На тлі різноманіття наукових і науково-методичних публікацій, присвячених розробленню програм та рекомендацій із розвитку й стимулювання громадянської активності (зокрема, молоді), соціологічні дослідження фіксують низьку громадянську активність та неформованість громадянської свідомості українців.

Окрім того, аналіз сучасної фахової літератури свідчить про фрагментарність наукового знання про громадянське суспільство, відсутність цілісного наукового бачення цього феномену, розмитість зв'язків між соціологічними, філософськими, педагогічними, юридичними та іншими підходами до його вивчення. Така ситуація, на нашу думку, потребує більш глибокого розуміння генезису громадянського суспільства, що є необхідним як для пояснення проблем та протиріч його формування, так і для подальшого визначення шляхів розв'язання цих проблем та протиріч.

Мета статті. З огляду на викладене мета дослідження полягає в соціологічній концептуалізації самоорганізації як умови формування громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній науковій літературі акцентується на нерозривному зв'язку функціонування громадянського суспільства з процесами соціальної самоорганізації [2; 7; 15; 17].

Українське суспільство має власні контекстуальні та соціокультурні особливості, які впливають на процес інституціоналізації громадянського суспільства. Розглянемо його як окремий випадок суспільства «сучасного». Вважаємо за доцільне підкреслити, що під час розгляду українського суспільства як «сучасного» ми не маємо на увазі «модерність», яка відрізняє його від постсучасних (постмодерного, постіндустріального тощо) суспільств. У цьому випадку сучасне суспільство – таке, що існує в теперішньому часі, тобто суспільство, у якому ми зараз живемо.

Т. Парсонс протиставляв сучасні та традиційні суспільства. Як перші, так і другі можуть існувати (і справді існують) одночасно, однак при цьому мають принципові відмінності, тобто відрізняються за певними принципами. Це, зокрема, такі засади:

1) «включення / досягнення» – у традиційних суспільствах роль і становище індивіда більшою мірою визначені аскриптивними ознаками (віком, статтю, походженням тощо), тобто незалежними від самого індивіда обставинами; натомість у сучасних суспільствах роль індивіда та його соціальне становище визначаються здебільшого результатами його власної діяльності, досягненнями, які отримують визнання;

2) «партикуляризм / універсалізм» – у традиційних суспільствах ставлення до людини значною мірою залежить від її соціального походження, а також приналежності до окремих соціальних осередків (сім'ї, клану тощо); натомість у сучасних суспільствах усі люди мають рівні права незалежно від свого походження та приналежності;

3) «дифузність / специфічність» – традиційні суспільства характеризуються ролевою дифузією, а в сучасних суспільствах постійно відбувається спеціалізація та диференціація ролей;

4) «афективність / афективна нейтральність» – у традиційних суспільствах основа міжособистісної взаємодії має яскраво виражений

афективний (чуттєво-емоційний) характер, натомість у сучасних суспільствах взаємодія будується переважно на розумово-раціональній основі;

5) «колективізм / індивідуалізм» – у традиційному суспільстві діяльність людей і мотиви цієї діяльності прив'язані до колективних зразків, норм, загальних цілей; у сучасному суспільстві діяльність людей орієнтована здебільшого на досягнення індивідуальних цілей та залежить від самооцінки [13, с. 48].

Як бачимо, традиційні та сучасні суспільства Т. Парсонс розрізняє насамперед за роллю людини в цих суспільствах, на чому й ми будемо робити акцент у процесі аналізу змін, що відбуваються в Україні.

Перехід від традиційних суспільств до сучасних ми розглядаємо як зміну соціального порядку, а точніше, як якісну зміну його фундаментальних підстав. Сучасне суспільство, як прив'язана до теперішнього часу фаза загального суспільного розвитку, принципово відрізняється від усіх попередніх фаз та характеризується процесами, що абсолютно протилежні тим, які спостерігалися на попередніх фазах. Як пише О. Пешкова, централізацію сьогодні змінює децентралізація (регіоналізація), ієрархізацію та бюрократизацію – демократизація, стандартизацію та колективізацію – індивідуалізація. Традиційні суспільства організовані й упорядковані як «жорстке ціле», яке здійснює непереборний тиск на їх частини (зокрема, індивіда) [14, с. 126]. У сучасній соціально-філософській думці підкреслюється, що індивід, відчуваючи себе частиною чогось великого, такого, що чинить тиск, і сам стає «частковим»: прагне до поєднання, доповнення та злиття, а не до виокремлення, виділення, своєрідного прояву. У таких суспільствах значущість людини визначається внеском у «ціле», реалізацію його мети, ступенем задоволення потреб «цілого» [14, с. 128].

Перехід від традиційних суспільств до сучасних супроводжується переходом від структур жорстко ієрархізованих до гнучких, горизонтальних, мережоподібних структур. Гнучкість структур сприяє мінливості суспільства. Мінливий і нестабільний соціум постає перед індивідом як невизначеність та вимагає не пристосування (пристосування до невизначеності втрачає практичний сенс), а перетворення та прагнення до перетворення, заснованого на усвідомленні гнучкості структур. Таким чином, у сучасному суспільстві значущість індивіда визначається наявністю перетворювального потенціалу та його розкриттям.

Соціальний порядок сучасного суспільства постає як такий, що вкорінений у ментальних (розумових) пластах соціального – у колективних когнітивних і символічних утвореннях, згідно з якими відбувається індивідуальне приписування значень та смислів подій і ситуацій та, як наслідок, координація поведінки індивідів.

Соціальний порядок сучасного суспільства – це порядок самоорганізації. Водночас соціальний порядок уможливорюється тільки завдяки

тому, що поряд із випадковістю (якою б високою не була її міра) завжди існує невідповідність соціальної взаємодії. На цій підставі можна констатувати, що в будь-якому суспільстві завжди відбуваються як самоорганізаційні, так і організаційні процеси, а результуюча картина, як пише українська вчена Л. Бевзенко, «є наслідком непростого накладення організації та самоорганізації як основних механізмів виникнення й зміни соціального порядку» [2, с. 160]. На думку дослідниці, усі соціальні порядки можна розрізнити за ступенем їх організованості / самоорганізованості. Традиційні суспільства відрізняються високою мірою організації соціального порядку. Проте й серед сучасних суспільств є такі. Наприклад, суспільства з авторитарними та тоталітарними режимами, які все ще мають місце в сучасному світі, також відрізняються високим організаційним порядком на тлі максимального безладу на рівні самоорганізації. У демократичних, ліберальних і подібних суспільствах, навпаки, високий самоорганізаційний порядок. Власне кажучи, саме встановлення порядку самоорганізації приводить до справжньої демократії.

Самоорганізацію ми розглядаємо, як і О. Куценко, як процес формування просторової, темпоральної та функціональної структур системи, що виникає спонтанно, проявляється стрибкоподібними переходами за певних характеристик системи та без цілеспрямованого впливу ззовні [7, с. 9].

Отже, не одне із сучасних суспільств не є «сучасним» на 100%. У кожному з них тією чи іншою мірою присутні ознаки традиційного суспільства. Інакше кажучи, усі сучасні суспільства відрізняються одне від одного, так би мовити, «ступенем» сучасності: цей ступінь є тим вищим, чим більш самоорганізаційним є соціальний порядок, чим вищим є ступінь причетності більшості дорослих дієздатних членів суспільства та окремих груп до вироблення і прийняття рішень, обов'язкових для виконання всіма членами суспільства.

Самоорганізація уможливується тільки в результаті когерентної взаємодії індивідуальних людських сил, мотивів, прагнень, цілей тощо. Підтримуємо твердження Н. Мілявської, яка пише: «Можна вважати, що поза суб'єктом соціальна органічна система не створює передумов і підстав для своєї трансформації, і самоорганізація, отже, є важливою формою прояву суб'єктивної сторони соціального розвитку як особливого типу об'єктивності. Тому внутрішню сутність соціальної системи становить процес самоорганізації, у якому відбувається своєрідне об'єктивування суб'єктивного через його інтеграцію та координацію» [8, с. 20].

На цій підставі можна зробити висновок, що розвиток демократії в Україні (як сучасному суспільстві, за Т. Парсонсом) висуває на перший план проблему встановлення самоорганізаційного соціального порядку (заснованого на включенні індивідів у процеси творення й перетворення соціальної реальності), що забезпечується розвитком громадянського суспільства.

Громадянське суспільство – це система недержавних і комерційних інститутів, організацій. Необхідно зазначити, що інститути за характером їх формування й ініціації виникнення умовно можна розділити на організовані та самоорганізовані. Самоорганізовані інститути виникають стихійно, функціональні зв'язки в них є горизонтальними, цілі управління можуть змінюватися, продукт і результат діяльності є імовірнісними, заздалегідь не відомими. Самоорганізація являє собою процес упорядкування елементів одного рівня системи за рахунок внутрішніх чинників без зовнішнього впливу на систему. Однак має місце вплив на самоорганізаційні процеси умов навколишнього середовища, у яких і виникають ці процеси. Інститути, що виникають на підставі самоорганізаційних процесів, відрізняються від цілеспрямовано організованих тим, що цілі й завдання функціонування, ініціатива виникнення виходять від членів цієї організації, а норми, за якими інститути діють, вироблені самими членами організації, а не тільки (і не стільки) засновниками.

Громадянське суспільство утворюється та функціонує на основі самоорганізації його структур, а не на підставі організації державою певних «засновуючих» заходів, нав'язування лінії поведінки тощо. До утворення громадянського суспільства це не приведе. Втрата характеру самоорганізації та підміна її зовнішньою організацією призводить до формування псевдогромадянського суспільства, що є ширмою «демократичності» держави. Якщо інститути громадянського суспільства не виникли шляхом справжньої самоорганізації соціально активних індивідів і груп населення, а були створені штучно, ініційовані державою, то їх наявність аж ніяк не свідчить про наявність громадянського суспільства.

Різноманітні форми самоорганізації громадян несуть у собі величезні резерви соціального, економічного й культурного розвитку держави. Водночас у сучасному суспільстві, які б механізми самоорганізації не виникали, усі вони вдягаються у правові форми. Правові форми стають наскрізним способом організації інститутів громадянського суспільства в усіх сферах соціального життя. Процеси самоорганізації в не регульованій державою соціальній сфері мають різні вектори розвитку. Не всі форми об'єднання людей і відносини між ними, які є наслідком процесів самоорганізації та зберігають автономію щодо держави, мають позитивний характер. Суб'єктами громадянського суспільства варто вважати тільки ті об'єднання, які сприяють реалізації свободи особистості, надають їй максимум автономії, сприяють її духовному й моральному вдосконаленню, тобто мають соціально позитивний характер. Крім того, вони функціонують у межах нормальної суспільної правосвідомості та правових норм.

Тоталітарні релігійні секти, терористичні та інші схожі організації, які сповідують принципи насильства, незважаючи на їх самоорганізаційну природу, безперечно не є складниками громадянського

суспільства. Функціонують ці організації в межах кримінального права. У такий спосіб формується, за висловом І. Клямкіна та Л. Тимофєєва, «квазігромадянське суспільство» [6, с. 128]. Це явище також ґрунтується на самоорганізаційних процесах.

Висновки і пропозиції. Таким чином, необхідною зовнішньою умовою для інституціоналізації громадянського суспільства є наявність правових форм, що необхідні для реалізації прав і свобод індивідів. Роль права полягає в тому, щоб виключити можливість дії подібних негативних самоорганізованих інституцій. Сучасне громадянське суспільство є суспільством вільної самоорганізації індивідів. Роль інститутів громадянського суспільства полягає в тому, що вони дають змогу громадянам спільно виробляти цілі та досягати їх шляхом поєднання власних зусиль, ведення діалогу з органами влади та іншими громадськими структурами, відстоювання своїх принципів у публічному просторі. Інституціоналізація, розвиток, функціонування інститутів громадянського суспільства можливі переважно у правових формах.

Подальшого соціологічного дослідження потребує явище квазігромадянського суспільства та заходи із запобігання його утворенню.

Список використаної літератури

1. Бухун А. Громадянська позиція сучасної молоді у контексті євроінтеграційних змін. *Ukrainian professional education = Українська професійна освіта* : науковий журнал. Полтава : Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, 2018. Вип. 3. С. 21–27.
2. Бевзенко Л. Соціальна самоорганізація. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. Киев : Институт социологии НАН Украины, 2002. 437 с.
3. Вергун О. Соціологія громадянського суспільства: постструктуралістична парадигма М. Фуко. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 1999. Т. 11 : Соціологія. С. 53–57.
4. Гражданские позиции молодежи и студенчества в современной Украине (на примере Харьковского региона) : монографія / В. Астахова, Е. Астахова і др. ; под общ. ред. И. Нечитайло. Харьков : Изд-во НУА, 2014. 176 с.
5. Івженко Ю. Формування у студентської молоді почуття громадянськості в молодіжних громадських організаціях : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія та методика виховання» ; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Київ, 2017. 280 с.
6. Клямкин И., Тимофеев Л. Теневой образ жизни. Социологический автопортрет постсоветского общества. *Полис*. 2001. № 5. С. 125–131.
7. Куценко О. Діяльнісно-структурний потенціал трансформаційного процесу: до розробки концепції класоутворення : автореф. дис. ... докт. соціол. наук. Харків, 2001. 35 с.
8. Милявская Н. Социальная трансформация (содержание и субъектная детерминация) : дисс. ... канд. филос. наук. Волгоград, 2004. 170 с.
9. Мороз А. Формування активної громадянської позиції молоді як запорука успішної інтеграції України до світового співтовариства. *Гілея: науковий вісник. Серія «Політичні науки»*. 2010. Вип. 41. № 11. С. 490–501.

10. Муж В. Громадянське суспільство як форма вираження колективної правосвідомості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2015. № 827. С. 169–173.

11. Ковальчук В. Громадянська правосвідомість як фактор утвердження легітимності державної влади. *Вісник Академії митної служби України. Серія «Право»*. 2014. № 1. С. 47–53.

12. Кравченко С. Громадська правова свідомість як необхідний елемент побудови громадянського суспільства в Україні. *Право України*. 2009. № 12. С. 140–143.

13. Нечитайло І. Системно-кодова концепція взаємодії суспільства та освіти : дис. ... докт. соціол. наук : 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології». Харків, 2017. 452 с.

14. Пешкова О. Проблема социального порядка в системе социокультурной регуляции современного общества (социально-философский анализ) : дисс. ... канд. филос. наук. Краснодар, 2008. 152 с.

15. Смирнов В. Гражданственность и гражданское общество: самоорганизация и социальный порядок. Минск : Беларуская навука, 2013. 241 с.

16. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. 288 с.

17. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ : Інститут соціології НАНУ, 2015. 240 с.

18. Цимбалюк М. Громадянське суспільство як фактор утвердження демократичної правосвідомості. *Право України*. 2007. № 11. С. 21–25.

Nechitailo I. S., Borushkina O. V. The role of self-organization in the process of civil society formation

The article is devoted to the problem of forming civil society in Ukraine. It is noted that the phenomenon of civil society is attracting more and more attention of modern sociologists and representatives of other sciences about man and society, although it is not sufficiently studied. It is emphasized that against the background of a variety of scientific and scientific-methodological publications about programs and recommendations for the development and promotion of civic activity (including youth), sociological research shows low civic activity and unformed civic consciousness of Ukrainians. In addition, the fragmentary scientific knowledge of civil society, the lack of a holistic scientific vision of this phenomenon, the blurring of the relationship between sociological, philosophical, pedagogical, legal and other approaches to its study. According to the authors, this situation requires a deeper understanding of the genesis of civil society. Thus, the purpose of the article is the sociological conceptualization of self-organization as a condition for the formation of civil society. Self-organization is considered as a process of formation of spatial, temporal and functional structures of the system, which arises spontaneously, is manifested by abrupt transitions with certain characteristics of the system and without purposeful influence from the outside. It is emphasized that the institutions by the nature of their formation are divided into organized and self-organized. Self-organized institutions arise spontaneously, functional connections in them are horizontal, management goals can change, the product and result of activities are probabilistic, not known in advance. Civil society is presented as one that is formed and functions on the basis of self-organization of its structures. The phenomenon of quasi-civil society, which is also based on self-organizational processes, is revealed. The role of legal forms as such, which exclude the possibility of negative self-organized institutions, is emphasized.

Key words: civil society, democracy, institutionalization, self-organization, social order.